

Els Stronks

Loden letters, digitale dartels

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie 10 januari 2012

Els Stronks

Loden letters,
digitale dartels

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie

Uitgesproken bij het aanvaarden van de leeropdracht Vroegmoderne Nederlandse letterkunde op 10 januari 2012.

Mijnheer de Rector, geachte toehoorders,

Het woord ‘dartels’ wordt nu niet meer gebruikt, maar betekende in de vroegmoderne tijd zoveel als ‘dartelheden’ – en dan zonder de minder gunstige bijklank die het woord ‘dartelheid’ toen had.¹

We komen het woord ‘dartelheid’ met negatieve connotatie bijvoorbeeld tegen in het voorwoord dat Vondel in 1620 schreef voor een serie leerdichten over oud-testamentische koningen en profeten, *De helden Godes des Ouwden Verbonds*. Het mag voor ons zo lijken dat met de keuze voor dat onderwerp en die titel, Vondel niets dan bewondering en waardering van zijn tijdgenoten kon verwachten; maar dat was toch niet zonder meer het geval. Om de bijbelse figuren als helden te presenteren en hun heldendaden in dichtvorm te beschrijven, moest Vondel de bijbeltekst bewerken. Zo voerde hij de figuren op als sprekende personages, en dat leidde er onvermijdelijk toe dat hij de bijbelse tekst aanvulde. In het voorwoord reageert Vondel alvast op lezers die zich zouden afvragen of dat wel kon, dat aanvullen. Niet zonder humor schrijft hij, in bijbels jargon blijvend:

Gebruycken wy oock zomtjids eenige geoorloofde dertelheyd
of poetsche vryheyd: rekent ons zulcx niet tot zonde.²

Het gaat hier om ‘geoorloofde dartelheid’, zegt Vondel: om (al te grote) vrijheden die hem niet als zonde aan te rekenen zijn. Men kon er gerust op zijn, hier gebeurde niets ongepasts.

Het gebruik van het woord ‘dartels’ heeft zo’n verdediging niet nodig. Dat woord betekende ‘speelsheden’, in de positieve zin van ‘levendigheid’.³ Het komt vandaag goed van pas, nu ik het wil hebben over manieren om met digitalisering de vroegmoderne letterkunde levendig te houden – de taak waarvoor ik sta!

Ik gebruik ter demonstratie steeds voorbeelden uit de vroegmoderne religieuze literatuur. Daar heb ik speciale interesse in, juist om wat uit het Vondel-voorbeeld van zojuist bleek: in het religieuze domein stonden maatschappelijke verhoudingen op scherp. Geen andere vorm van literatuur werd zo gepassioneerd geschreven en gelezen, elk woord telde. Meer in het bijzonder haal ik de voorbeelden van vandaag uit de

geïllustreerde religieuze literatuur, waarin controverses helemaal hoog opliepen omdat het gebruik van beelden één van de belangrijkste discussiepunten was tussen de strijdende partijen van toen. Grofweg gezegd: zo positief de katholieken stonden tegenover het gebruik van beelden, zo negatief waren de protestanten. Dat leidde in de zestiende eeuw tot de Beeldenstormen, en die sentimenten waren in de zeventiende eeuw allerminst verdwenen. De ondertitel van Vondels *De helden Godes des Ouwden Verbonds* luidde ‘met kunstige beeldenissen vertoont’. Die mededeling dat de bijbelse heldendaden ook in afbeeldingen getoond werden, riep misschien nog wel meer vragen op dan het feit dat die helden als sprekende personages mogelijk af en toe een niet-bijbels woordje lieten vallen.

1. Twee perspectieven op de combinatie van historische letterkunde en digitalisering

Terug naar de ‘dartels’, in de positieve zin van ‘speelse vrijheid’. Sommige van mijn vakgenoten zullen vinden dat ik met ‘digitale dartels’ een al te optimistische insteek kies. Een reeks artikelen en ingezonden brieven in de *NRC* gaf afgelopen najaar een somber beeld van de resultaten die tot op heden in digitaliseringsprojecten rond Nederlandse literatuur zijn bereikt.⁴ Meer negatieve geluiden waren er al eerder: hoogleraar boekgeschiedenis Arianne Baggerman waarschuwde in 2010 in haar oratie voor commerciële krachten als Google, die in hun allesomvattende digitaliseringsslagen ons uiteindelijk de toegang tot ons erfgoed kunnen ontnemen.⁵ Classicus Karl Enenkel presenteerde in 2005 het verdwijnen van de creatieve kracht van het geheugen als nadeel van digitalisering: als geesteswetenschappers niet alles meer in het hoofd hoeven op te slaan maar kunnen nazoeken, worden gedachten niet meer gesteund en gestut door herinneringen, met intellectuele kaalslag als gevolg.⁶

Een recent artikel in *Science* lijkt Enenkel gelijk te geven: onderzoek van Betty Sparrow leerde dat studenten van nu wel onthouden *waar* ze informatie opslaan (in welke map of welk computerbestand), maar dat die informatie niet in hun geheugen terecht komt en

gebruikt kan worden om kennis te produceren.⁷ Hoe veelzeggend dat onderzoeksresultaat is, valt te bezien. Bij de introductie van het schrift zijn dezelfde zorgen geuit over het verlies aan denkkraft. Alles opschrijven maakte minder creatief dan alles bepraten, betoogde Plato in zijn *Phaedrus*.⁸ Dat vermeldde Enenkel in 2005 niet, maar filosoof en antropoloog Jos de Mul begon wel over Plato toen hij in 1996 betoogde dat het menselijke brein zich juist heeft kunnen ontwikkelen doordat de mens leerde dingen buiten het eigen geheugen om vast te leggen. Zonder die interventie waren we misschien juist wel veel creatieve kracht armer. Daarbij merkt De Mul op – en dat is vroeg, want in 1996 was het internet nog lang niet zo veelgebruikt en wijdvertakt als het nu is – dat het internet een nieuwe stap in onze cognitieve vermogens faciliteert. Zoekmachines zullen ons dat creatieve zoeken en associëren (deels) uit handen nemen en in ons brein ruimte maken voor nieuwe zaken.⁹

Laten we er even van uitgaan dat De Mul in 1996 gelijk had. Evolutionaire, ‘longterm’ ontwikkelingen zijn nu nog niet meetbaar, maar de effecten van digitale informatievoorziening en –verwerving zijn zo allesomvattend dat het bijna ondenkbaar lijkt dat we er níet anders door gaan denken. En als we aannemen dat we anders gaan denken, dan zou dat betekenen dat we niet alleen anders onderzoek moeten gaan doen, maar ook onze resultaten anders aan de wereld moeten gaan presenteren én ander onderwijs moeten gaan geven. Ook op het punt van onderwijs zijn de meningen verdeeld. Zo werd onlangs met vuur betoogd door Cathy N. Davidson, in haar boek *Now You See It*, dat onderwijsrevolutie gewenst is, terwijl publicist Joshua Foer in *Moonwalking with Einstein: The Art and Science of Remembering Everything* juist betoogde dat we in het onderwijs de kracht van het eigen geheugen moeten blijven trainen.¹⁰

Die kwestie gaan we vandaag niet oplossen, maar ik wil wel bezien waar we nu als historisch letterkundigen staan temidden van al dit digitaal geweld. Dat wil zeggen: wat volgende stappen kunnen zijn om als letterkundigen onze culturele functie te blijven vervullen in een nieuwe, digitale wereld. Ik betoog dat de digitale revolutie te zien is als een creatieve impuls, of – met een knipoog naar Vondel – als ‘geoorloofde dertelheid’. Ik hoop, met Vondel, dat u het mij niet tot

zonde rekent dat ik de loden letters van toen en de digitale dartels van nu op een hoop gooi. De loden letters staan voor het langzame lezen, en de trage bezinning; de digitale dartels voor het lezen met snelheid, met ongekende dynamiek. Hoe gaan lood en dartels samen? Ik ga dat in drie delen bespreken: mogelijke combinaties in ons onderzoek, ons onderwijs, en onze maatschappelijke aanwezigheid.

2. Digitale dartels in het onderzoek

Eerst het onderzoek. De vraag of letterkundig onderzoek in zijn algemeenheid profijt kan hebben van digitalisering, is snel beantwoord. Profiteren van digitaliseren doen we allang, met name door verbeterde zoekmogelijkheden. Diezelfde Cathy N. Davidson die ik net noemde, van *Now You See It*, begon haar wetenschappelijke carrière met een zeer beroemd geworden monografie over de vroeg-Amerikaanse roman, *Revolution and the Word: The Rise of the Novel in America*, in 1986 in Oxford uitgegeven. Toen ze daar na zoveel jaar in 2004 een 'expanded edition' van uitbracht, deed ze opnieuw onderzoek, nu niet meer met papieren maar met digitale bronnen. Om erachter te komen dat ze veel meer vond dan in 1986. Dat is een ervaring die ik onlangs ook door Lotte van de Pol hoorde beschrijven toen zij vertelde over een geactualiseerde, Engelstalige versie van haar studie *Het Amsterdams hoerdom: prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Het stelsel van vertalingen en bewerkingen waaruit de internationale, Noord-Europese productie van pornografische romans bestaat, laat zich met alle gedigitaliseerde vroegmoderne drukken en bibliotheekcatalogi veel beter en breder reconstrueren en bestuderen dan vroeger.

Digitaal zoeken biedt dus de kans meer teksten te vinden, en binnen die teksten woorden op te sporen die in een bepaalde context onverwacht of nieuw zijn. Zo bevestigde René van Stipriaan aan de hand van gerichte zoekopdrachten in grote digitale corpora het tijdstip waarop het begrip 'romantiek' zijn intrede deed in Nederland¹¹, en toonde ander corpusonderzoek aan dat de vermeende switch naar gewoon, alledaags taalgebruik in de twintigste-eeuwse Amerikaanse roman – geconstateerd door Richard Bridgman in zijn boek *The Colloquial Style*

in America uit 1966 – in werkelijkheid niet plaatsvond.¹² Kwantitatieve analyse van Amerikaanse popsongs liet zien dat het ego-perspectief (en narcisme) inderdaad in opkomst zijn, zoals onderzoekers op basis van kwalitatieve analyses al beweerden.¹³

Beter zoeken kunnen we dus, naar én in teksten, maar kunnen we daarmee ook beter lezen en interpreteren? Dat zoeken gaat zo goed omdat je dan patronen op het spoor probeert te komen. Die patronen zijn te vinden doordat bij het invoeren van gegevens in de computer binaire stelsels vereisen dat je beslist of iets het een of het ander is. Dat laat zich maar moeilijk combineren met creatief en interpretatief lezen, de kern van ons vak, waarmee we ironie op het spoor komen, of ambiguïteit, of paradoxen. We zoeken als letterkundigen breuken in patronen en regels, omdat die betekenis genereren. Zo'n klein zinnetje van Vondel dat ik net citeerde bijvoorbeeld – 'reket ons zulcx niet tot zonde' – dat lees je om je af te vragen wat het verbale effect was van dat woord 'zonde', met al zijn theologische implicaties. Zette Vondel daarmee niet met één woord degenen buitenspel van wie hij de meeste kritiek kon verwachten: de theologen, die hij met eigen wapens bevocht en wist te verslaan?

In 2010 verscheen over de spanning tussen het zoeken naar patronen en creatieve interpretatie een mooie bundel artikelen, *Text Comparison and Digital Creativity*.¹⁴ Conclusie van de redacteurs van die bundel, onder anderen Adriaan van der Weel, was dat de spanning opgeheven wordt als analyse en interpretatie als twee gescheiden grootheden worden gezien. Na het stelselmatig tellen en ordenen in de analysefase, kunnen de analyse-uitkomsten creatief worden geïnterpreteerd.

1.1. De werkwijze en het werktelein van de filoloog

Ik denk dat dat helemaal waar is, maar het gat tussen analyse en interpretatie kan wel eens zo groot zijn, dat het de vraag is of we dat ooit met de computer gaan overbruggen. Omdat hier de kern van ons vak zit, ga ik daar graag wat dieper op in. Ik laat zien hoe groot het gat tussen analyse en interpretatie is middels twee voorbeelden, beide uit onderzoek naar het werk van de dichter Laurens Bake – een dichter

die net zo onbekend is, als Vondel beroemd is.

Het eerste voorbeeld haal ik uit het onderzoek van W.A.P. Smit. Bij het opruimen van het archief van de afdeling vond ik vorig jaar een map, met op de buitenkant twee handgeschreven teksten:

W.A.P. Smit, [...] “Het Leven van den Propheet Elisa” door
Govert Klinkhamer [...]

Binnen in de map zaten stapeltjes dichtbeschreven papiertjes met onderzoeks aantekeningen. Mijn oud-collega's Arie Gelderblom en Marijke Meijer Drees herkenden het handschrift van W.A.P. Smit, die van 1945 tot 1968 hoogleraar Nederlandse letterkunde was, hier aan de Universiteit Utrecht. Wim Gerritsen kon ook het tweede handschrift thuisbrengen, iets lager op de map:

Voor Instituut de Vooyoys, als specimen van handschrift
en werkwijze.

Dat was het handschrift van Smits vrouw, Gertrude Anna Smits-Rauws. Een kordate mevrouw was dat, begreep ik van Wim Gerritsen, en die enigszins directieve mededeling de map als exemplarisch voorbeeld van een werkwijze te gebruiken, paste wel bij haar karakter.¹⁵ Hoe werkte Smit nu? Marijke Spies typeerde zijn werkwijze al eens als die van de typische filoloog: iemand die interpreteert op basis van heel goed, heel veel, en heel kritisch lezen.¹⁶

Hoe ging dat interpreteren op basis van al dat lezen nu precies in zijn werk? In de map zaten stapeltjes papier, netjes aan elkaar geniet. Mijn oog viel op een stapeltje over Bake. Diens *Bybelse gezangen* van 1685 zouden Klinkhamer geïnspireerd hebben tot het schrijven van zijn bijbels heldendicht *Het Leven van den Propheet Elisa*. In het setje heeft Smit biografische en bibliografische details genoteerd, over de drukgeschiedenis van de *Bybelse gezangen* en Bakes lidmaatschap van het kunstgenootschap 'In Magnis voluisse sat est'. In het eerste setje staat ook een inhoudsopgave van de *Bybelse gezangen* waar Smit een bron bij noemt: 'volgens bladzijde, die op het titelblad volgt'. Bij de nummer drie uit die inhoudsopgave 'Held- en Lofgezangen des Ouden Testaments' schrijft Smit met rode pen 'Welke?'. Smit schreef ook hele

stukken over uit Bakes ‘Verhandeling over de Heilige ofte Bybelpoëzy’, een oproep aan alle dichters bijbelse stof als onderwerp van hun werk te nemen. In de passage waarin Bake het over ‘het uitmuntende heldendicht op den Aardsvader Abraham’ heeft, onderstreepte Smit met rode pen het woord ‘heldendicht’. Verder schreef hij bij Bakes teksten met rode pen een enkele woordverklaring op, met bronverwijzing naar het *Woordenboek der Nederlandse Taal*. En Smit explicieerde verbanden die Bake legt, door in het rood cijfertjes boven woorden te zetten die hij annoteerde, bijvoorbeeld in een fragment als dit, waarin hij de klassieke herkomst van een tekst van Bake herkende:

Men passe dit ²⁾, als Kristen, toe op deze eenigen en eeuwigen Godt, schepper van alles [...]

²⁾ dit: slaat terug op een citaat uit Horatius (4 regels)

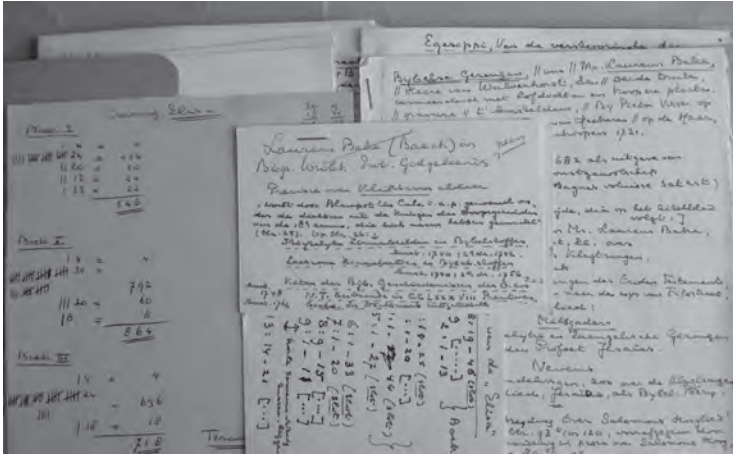
Frui paratis & valido mihi

Latoë dones -----

Degere nec cithara carentem.

Aldus vertaald:

O groote meester van ’t muzijk [...]

Afb.1. Detail uit aantekeningen W.A.P. Smit

Op het tweede setje met aantekeningen over Bake staan gegevens die Smit uit het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* haalde. Ook staat daarin een lijstje met de bijbelse figuren waarover Bakes lofzangen gaan, met daarbij, met andere pen geschreven, steeds het woordje 'ja': Mozes ('ja'), Deborah ('ja') etc. Die 'ja's' blijken het resultaat van een controle die Smit deed: hij liep na of de opsomming die Klinkhamer gaf van bijbelse lofzangen die hij bij Bake las, correspondeerde met lofzangen die Bake daadwerkelijk schreef.

Al deze aantekeningen gebruikte Smit om in zijn lijvige studie over de doorleving van het klassieke epos in de vroegmoderne Nederlandse letteren, *Kalliope in de Nederlanden*, een heel kort stukje over Bake te schrijven. Daarin wordt Bakes bijbelse poëzie vanuit louter esthetisch perspectief geanalyseerd, met als finaal oordeel: 'De poëzie van Bake komt niet boven het middelmatige uit ...'.¹⁷ Bakes poëzie is alleen te waarderen, stelt Smit, omdat we deze moeten beschouwen als een oprechte poging om uiting te geven aan religieuze gevoelens.

Wat we zien, is dat Smit voor zichzelf een complex systeem van check en dubbelcheck had, met allerlei structurerende mechanismen (rode pen, aparte kaartjes, onderstrepingen, optellingen). En wat we ook zien, is dat wat hij uiteindelijk in *Kalliope in de Nederlanden* deed, heel

ver aflag van die handgeschreven notities. In dat verschil tussen de analyse en de uiteindelijke interpretatie, zit de kern van het werk van de filoloog die de functie en betekenissen van teksten duidt, gedreven door een specifieke vraagstelling. Die tot interpretatie komt op basis van tientallen, honderden aantekeningen – al dan niet in het hoofd of op papier bewaard.

Het soort onderzoek dat Smit deed, dat doen we nog steeds, al zijn de vraagstellingen veranderd, zoals ik aan mijn eigen onderzoek naar Bake zal laten zien. Dat mijn oog juist op dat stapeltje aantekeningen over Bake viel, was geen toeval. Dat komt omdat ik deze zomer op uitnodiging van de Vrienden van de Oude Kerk van Amsterdam een lezing aan het voorbereiden was over Bake – die in de Oude Kerk begraven blijkt te liggen – en omdat ik rond 1996 voor mijn proefschrift al eens keek naar Bakes ‘Verhandeling over de Heilige ofte Bybelpoëzie’. In die verhandeling valt Bake iedereen aan die meent dat bijbelse poëzie niet bekoorlijk is: ‘Het is geen geringe dwaaling,’ werpt Bake zijn tegenstanders voor, ‘te meinen dat de poëzy haare aanvalligheid verliest, wanneerze den Kristen Godtsdienst, ofte eenige bybelstof tot voorwerp heeft’. Tegenstanders noemt Bake niet bij naam, maar hij had er rond 1685 genoeg. Descartes en Spinoza hadden aan de superioriteit van de bijbel geknaagd, en Bake koos de aanval om hen te weerleggen. Door de bijbel als uitgangspunt te nemen, zou men ‘sublieme poëzie’ kunnen schrijven, claimt Bake.¹⁸ Daarmee stond de zaak op scherp. Dat woord ‘subliem’ was in de Oudheid door de Griekse theoreticus (pseudo-)Longinus geïntroduceerd om er de bijzondere kwaliteiten van poëzie mee te omschrijven. Bake was de eerste Nederlandse dichter die het in verband bracht met Néderlandse poëzie, en wel met de *religieuze* poëzie.¹⁹ Met dat ene woordje claimde Bake dus een bepaalde status voor de bijbelse poëzie. En dat ene woordje lijkt ook voor Bakes tijdgenoten niet zonder betekenis te zijn geweest. Hij werd ongewoon hard bekritiseerd omdat zijn eigen bijbelse poëzie bepaald niet was ‘als ’t behoort’. In de verzamelbundel *Nederduitse en Latynse keurdigten* uit 1710 lezen we:

ô Groote Baak uw Baak verliest zyn helder ligt
Eerst straalde het van ver, nu deugt het niet by digt [=van dichtbij]
Ons Lowtie zat en zocht een dag na yder woort [...]
Eer hy zyn bybelstof gerymt had als 't behoort.²⁰

En nog een stapje verder richting het onderzoek van nu: in mijn huidige onderzoek bekijk ik Bakes *Bijbelse gezangen* met belangstelling omdat hij, net als Vondel, als een van de weinigen in de Republiek afbeeldingen aan zijn religieuze poëzie toevoegde.

Een vergelijk tussen Smits onderzoek en dat van mij laat zien dat we nu niet vaak meer naar esthetische aspecten kijken ('hoe mooi is Bakes poëzie'), en ook minder naar poëtische ('hoe wilde Bake dichten?'). Inmiddels zijn we meer geïnteresseerd in poëzie als een instrument om bepaalde opvattingen in de maatschappij te poneren, bijvoorbeeld – zoals in het geval van Bake – met het doel daar de publieke opinie mee te beïnvloeden, of heilige huisjes mee om te gooien, zoals in het geval van satire. Gedachte erachter is dat teksten niet alleen cultuur reflecteren, maar die ook mee vormgeven. Riet Schenkeveld heeft in de jaren dat zij hier in Utrecht hoogleraar was, al deze stappen genomen om vroegmoderne Nederlandse teksten in hun historische context te plaatsen, en het vak vroegmoderne letterkunde een toonaangevende stem te bezorgen te midden van omliggende vakgebieden als geschiedenis, boekwetenschap, kunstgeschiedenis, literatuurwetenschap en genderstudies. Die inkadering heeft ervoor gezorgd dat we bredere vraagstellingen hanteren naar onder- en omliggende processen van canonisering, receptie en medialisering. Dat mijn eigen onderzoek zich nu op de intermediale context van religieuze teksten richt – wat betekent het dat er bij de teksten afbeeldingen werden gevoegd, en wat bracht dat teweeg? – is een direct gevolg van de verbreding naar interdisciplinaire vraagstukken. De basale filologie, het goed lezen en interpreteren van teksten, is ten dienste komen te staan van brede, interdisciplinaire vraagstellingen. Een richting die, zoals Joep Leerssen betoogde aan het begin van het academische jaar 2010 hier aan de Utrechtse faculteit Geesteswetenschappen, filologen de kans geeft grotere vraagstukken van 'verrek, zit dat zo'-antwoorden te voorzien.²¹

Velen verwachten dat digitalisering nog meer spectaculairs gaat brengen.

Als je zou willen, zou je elke maand wel naar een congres kunnen waar over een doorbraak in de geesteswetenschappen wordt gesproken onder invloed van digitalisering.²² Het wachten is op nieuwe, door digitalisering mogelijk gemaakte vraagstellingen, wordt vaak betoogd, en dan wordt veelal gedacht aan vragen die erop gericht zijn vast te stellen hoe vaak bepaalde verschijnselen voorkomen – omdat je met de computer nu eenmaal goed kunt tellen. In dat debat moeten we een letterkundig geluid laten horen, op basis van de interpretatieve kracht van het vak: wij doen niet primair uitspraken over de schaalgrootte van ‘iets’, maar gebruiken de schaalgrootte van digitale data wel om te signaleren dat er ‘iets’ aan de hand is.

Het interdisciplinair werken heeft de afgelopen decennia al grote consequenties gehad voor de manier waarop historische teksten gelezen en geïnterpreteerd worden. Het fileren van woorden en hun betekenis komt door die verbreding onder druk te staan, en digitalisering betekent een nieuwe schaalvergroting die we in ons voordeel moeten gaan gebruiken. De expertise van de filoloog is op zichzelf goed inpasbaar in digitale ontwikkelingen. De taken die Smit rond 1975 voor zijn *Kalliope in de Nederlanden* uitvoerde, zijn grotendeels gelijk aan de lijst die John Unsworth in 2000 opstelde toen hij ten behoeve van verdergaande digitalisering van de geesteswetenschappen een ‘practice of working’ omschreef.²³ Maar het directe contact met de historische tekst zoals Smit dat gehad lijkt te hebben door het simpelweg veel en vaak overschrijven van teksten, blijft dat ook behouden?²⁴ Er is zeker sprake van spanning tussen het gedetailleerde, precieze gepriegel van Smit en de verbreding die nieuwe digitale middelen met zich mee brengen. Feit is dat we nu in veel méér teksten kritisch kunnen lezen, en dat we de werking van teksten op veel grotere en bredere schaal kunnen analyseren. Hoe gaat in die vernieuwingen niet verloren wat de filologische werkwijze aan precisie, belezenheid, en nieuwsgierigheid laat zien?²⁵ En hoe houden we oog voor dat ene zinnetje, dat ene woordje dat in het licht van een bepaalde vraagstelling opeens betekenis en waarde krijgt, zoals Vondels ‘zonde’ en Bakes ‘subliem’, met hulp van het digitale?

2.2 Voorbeeld van gedartel: Google Earth in vroegmoderne context

Dat zou kunnen, denk ik, door de manier van denken die we ons door digitaliseren eigen aan het maken zijn, als analysemodel op ons materiaal te leggen. Dat kan bijvoorbeeld, zoals nieuw onderzoek van Nelleke Moser beoogt, door de linkende structuur van het internet te vergelijken met de vroegmoderne praktijken van tekstontlening en tekstproductie: vroegmoderne auteurs knipten en plakten erop los, en de patronen in hun activiteiten laten zich goed analyseren door ze te vergelijken met wat het internet op dat terrein teweeg brengt.²⁶ Of door, zoals wij in een nieuw NWO project naar vroegmoderne boeken met lezeraantekeningen doen, door de informatiewerving en –verwerking die in de vroegmoderne tijd in en via het boek plaatsvond, te vergelijken met de organisatievormen die onder wetenschappers en geïnteresseerden op dit moment ontstaan om de kwaliteit van Wikipedia-pagina's te vergroten.²⁷

Eén speelse toepassing wil ik hier toelichten, om te laten zien hoe digitalisering vooral het internationale perspectief in ons onderzoek kan versterken. Vroegmoderne teksten kunnen we op nieuwe manieren analyseren en interpreteren als we ze plaatsen in een denkkader dat ons aangereikt wordt door het principe waarop Google Earth gebaseerd is: je kunt de aarde middels deze tool van heel veraf bekijken, om vervolgens in te zoomen op zeer kleine details. En die gegevens worden dan ook nog eens gerelateerd aan een tijdas. Zo heb ik met mijn mede-coaches in 2007 zeer intensief de Google Earth opnamen van het Utrechtse Merwedekanaal zitten bestuderen, door Google op maandagochtend kwart voor acht gemaakt, met op het kanaal één eenzaam roeibootje. Gezien het tijdstip moest dat wel de Utrechtse skiffeur zijn die we toen coachten, want op dat soort ochtendtrainingen kwamen we verder nooit iemand tegen.

Laten we het Google Earth principe eens toepassen op een voorbeeld uit de historische letterkunde. Ik begin met het perspectief van veraf, met de grote vraag. In de Republiek werden in de eeuwen na de Reformatie meer boeken gepubliceerd dan waar ook in West-Europa. Hebben al die teksten de Reformatie ondersteund? Wat is eigenlijk het verband tussen boeken, Reformatie, geletterdheid en de welvaart

van de Republiek?

De vraag is eerder gesteld, en vrijwel altijd in positieve zin beantwoord. Ja, die boekproductie en de relatieve vrijheid waarin die productie plaatsvond (de afwezigheid van grootschalige censuur in de Republiek) hebben stimulerend gewerkt en de Republiek tot grote boekproducent gemaakt, zoals ook enige tijd geleden de Utrechtse onderzoekers Jan Luiten van Zanden en Eltjo Buringh constateerden in een artikel over patronen in de manuscript- en boekproductie in West-Europa tussen 600 en 1800.²⁸ Peter Burke labelde de dynamiek die door die Noord-Nederlands boekproductie ontstond als vorm van ‘cultural hybridity’.²⁹ Door de open sociale structuren die door religie niet zo beperkt en bepaald werden als elders in West-Europa, konden subculturen in de Republiek samensmelten en in nieuwe subculturen vooruitgang brengen. Eén plus één is drie, dat was wat er in de boekcultuur van de Republiek aan de hand leek, en dat kwam niet in de laatste plaats door het ontbreken van religieuze dwang en beperking. De boekproductie én economie tierden welig op die voedingsbodem.

Maar als je meer in detail naar de productie van religieuze literatuur in de Republiek kijkt, zoals ik de afgelopen jaren deed in een NWO-FWO onderzoek naar geïllustreerde geloofsliteratuur, dan zie je een heel ander beeld. In het land van Rembrandt, waar vrijwel iedere zichzelf respecterend kunstenaar etsen en gravures en schilderijen van bijbelse voorstellingen maakte, bleef de productie van geïllustreerde geloofsliteratuur vrijwel de gehele zeventiende eeuw uit. De combinatie van woord, beeld en religie was sinds de Beeldenstormen zo beladen in de Republiek dat men geloofsliteratuur maar liever helemaal niet illustreerde om conflicten te vermijden. In de omringende landen ontstonden kringen van dichters en uitgevers waarin katholieke en protestantse tekstuele en visuele tradities samenvloeiden, maar in de Republiek bleef dat uit. Daarmee moet het beeld bijgesteld worden als zou in de Republiek werk gedrukt kunnen worden van auteurs die elders vanwege hun geloofsovertuigingen geweerd werden; en ook het beeld dat de tolerante Republiek een doorgeefluik was van ideeën en ideologieën, verdient bijstelling.³⁰

Aan Vondels al genoemde *De helden Godes des Ouwden Verbonds* kunnen

we zien hoe beperkt de mogelijkheden in de Republiek waren. De bundel telt 38 gravures, maar uitgever Dirck Pietersz. Pers nam maar een gering financieel risico door oude, zestiende-eeuwse gravures te hergebruiken die hij uit Zuid-Nederland betrok, waarschijnlijk uit de nalatenschap van Christoffel Plantijn. De afbeeldingen in Vondels *De helden Godes des Ouwden Verbonds* zijn gemaakt, zo ontdekte ik onlangs, voor een bundel die Plantijn in 1577 al uitgaf, *Sacrarum Antiquitatum Monumenta*.³¹ Voor Vondels tijdgenoten moeten de zinnen waarmee *De helden Godes des Ouwden Verbonds* begon, meteen al niet onproblematisch zijn geweest:

Ziet hier een klomp [klomp aarde] gezielt nae 's Hemels
 beeldenissen [=naar het beeld van God van ziel voorzien]:
 Die om gehouwt [gehuwd] te zyn most fluxx [=weldra] een
 ribbe missen
 Die geeuwende uyt den droom ontsprongen [=wakker
 geworden] d'eerste dagh
 Zyns levens voor hem staen zyn hertzlieve [=hartelijk
 geliefde] Eva sag.³²

Afb. 2. J. van den Vondel, *De helden Godes des Ouwden Verbonds*, met kunstige beeldenissen vertoont en poetelijk verklaert [...] (Amsterdam: D. P. Pers, 1620) fol. A6v.

De dichter vraagt met het ‘zien’ expliciet aandacht voor de afbeelding – en de lezer wordt ook nog eens uitgenodigd met Adam mee te kijken naar Eva. Die insteek was wellicht niet zonder risico’s. Als u hierover meer wilt weten, kom dan vooral naar het congres dat we aanstaande donderdag en vrijdag hebben over ‘Crosscurrents in Illustrated Religious Texts’, waar dit soort gevoeligheden en verschillen in tekstuele en visuele tradities zelfs tot in het zeventiende-eeuwse Japan gevolgd zullen worden. Het is niet toevallig dat we voor dat congres de titel ‘crosscurrents’ [tegenstromen] hebben gekozen: zo’n tekstuele metafoor dient hetzelfde doel als Google Earth, hij probeert het internationale onderzoeksterrein dat we tijdens het congres zullen verkennen inzichtelijk te maken door erop te wijzen dat de stromen van uitwisseling in de geïllustreerde geloofsliteratuur misschien wel anders liepen dat tot nu toe gedacht.

Digitalisering is een stimulans voor de ontwikkeling van dergelijk interdisciplinair, internationaal letterkundig onderzoek doordat zoveel boeken, catalogi en databases online beschikbaar komen. Het onderzoek naar de boekproductie is gebaseerd op bibliotheekcatalogi, de bijzonder geringe productie van geïllustreerde geloofsliteratuur in de Republiek is te controleren door gebruik te maken van de Pietas-database van de VU, de herkomst van Vondels afbeeldingen vond ik via een collectie door boekhistorici gedigitaliseerde inboedelinventarissen, en de graveurs die bij Plantijn aan het werk waren, kwam ik op het spoor via een kunstenaars-database van het Getty-museum.³³

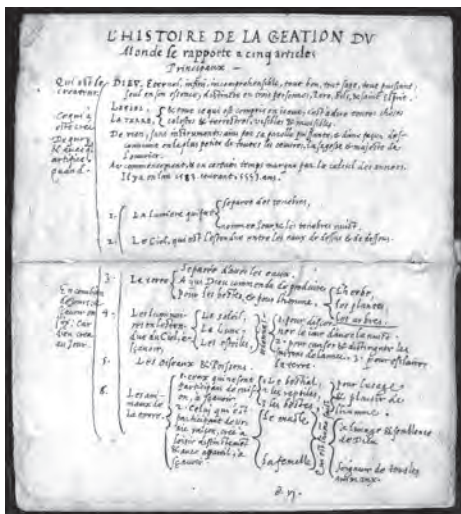
Vanuit dat brede, internationale perspectief kunnen we inzoomen tot op het niveau van het enkele boek, of zelfs het enkele exemplaar. In de Amsterdamse bibliotheek ligt een geïllustreerde prentenbijbel, aan het eind van de zeventiende eeuw gemaakt door de van oorsprong Duitse predikant Johannes Möller, *Sleutel, dewelke verklaard de bybelse figuren oover de vier evangelisten, Handelingen der Apostelen en Openbaaringe Johannis*, gedrukt in Leiden in 1682. In het Amsterdamse exemplaar van die bundel zijn met zorg door een lezer alle elementen in de afbeeldingen weggekrast die in de zo beeldarme geloofsliteratuur van de Republiek aanstoot gaven: de duif als representatie van de Heilige Geest bijvoorbeeld, maar ook een antropomorfe voorstelling van God, zoals te zien is in het tiende vakje van ets 3.³⁴

Afb. 3 Fragment doorgekraste gravure 3 in prentbijbel Johannes Möller, *Sleutel, dewelke verklaard de bybelse figuren over de vier evangelisten, Handelingen der Apostelen en Openbaaringe Johannis* (Leiden: Johannes de Vivie, 1682). Exemplaar Universiteitsbibliotheek UvA, signatuur OTM: O 61-8342.

En vanuit dat ene exemplaar zoomen we weer uit. In het nieuwe NWO project waar ik het net over had, en waarin we in Utrecht samen met onderzoekers uit Amsterdam, Gent, Londen en Princeton, én studenten van de Informatica opleiding in Utrecht, proberen al dit soort bijzondere exemplaren via een digitaal collaboratory wereldwijd

beschikbaar te stellen voor onderzoekers.³⁵ Voor het opsporen van die bijzondere exemplaren zijn het internet en onze contacten met particulieren van groot belang.³⁶ Vele ogen ter wereld kijken door dat collaboratory bijvoorbeeld binnenkort naar een Utrechts exemplaar van Du Bartas' *Sepmaine*, een lang leerdicht over de Schepping dat zo overzichtelijk niet is, maar dankzij een Ramus-achtige visualisatie van die ene lezer – mogelijk afkomstig uit de schildersfamilie Van Orley – behapbaar werd.³⁷ Zo nam deze lezer kennis van die tekst, en zo probeerde die lezer dat in het hoofd in te prenten. Religieuze kennis is te verkrijgen door Du Bartas' complexe gedicht terug te brengen tot onduidelzinnige steekwoorden.

Afb. 4 Handgeschreven notitie van E. van Orley in *Oeuvres de Guillaume de Saluste, seigneur du Bartas*. (Parijs: Jean Feurier, 1583). Exemplaar Universiteitsbibliotheek Utrecht, signatuur MAG: ODA 6902.

Als we meegaan met deze dartele reis, en ons het onderzoek naar vroegmoderne Nederlandse teksten zo voorstellen, dat wil zeggen, als proces van in- en uitzoomen en van combineren van gegevens uit allerlei vakgebieden – de geschiedenis, de kunstgeschiedenis, de religiewetenschap – dan dient zich meteen een wensenlijstje aan: zouden

we geen visualisatie kunnen maken van al het onderzoeksmateriaal dat al beschikbaar is en beschikbaar komt, met kwaliteitskeurmerken en handleidingen die uitleggen wat het materiaal inhoudt, zodat we als onderzoekers door landen, perioden, taalgebieden en kunstvormen kunnen zwermen, in- en uitzoomend waar wij dat willen. Een NWO groot project dat net werd ingediend, Nederlab genaamd, zou er dan voor moeten zorgen dat we voor het Nederlandse tekstmateriaal de tools krijgen om in die databestanden te werken.³⁸

3. Digitale dartels, loden letters en het onderwijs

Dan kom ik nu, met de gedachte aan zoiets groots, bij de loden letters en bij het onderwijs. Want willen wij als vroegmodern tekstwetenschappers een bruikbaar aandeel in zo'n landschap bieden, dan moeten we ons actiever dan voorheen bemoeien met inhoud en methode van digitalisering in het letterkundig deel van dat grote geheel. We moeten werken aan onze digitale geletterdheid.

Als vroegmodern letterkundigen zijn we gewend te werken met materiaal dat logheid in zich heeft. Teksten, met zorg door drukkers gezet, in loden letters. Elke letter ging – idealiter – langs een corrector die nog eens controleerde of alles wel op zijn plek stond. De loden letters zijn onze stabiele factor, terwijl de digitale middelen om ons heen dartelen. Het is een schrale troost te weten dat in de tijden van de vroegmoderne schrijvers die loden letters ook niet zoveel stabiliteit boden. De boekdrukkunst was nog niet lang uitgevonden, en experimenten met de gedrukte media voor de massa waren in volle gang. In die onstabiele wereld probeerden ook vroegmoderne schrijvers en hun lezers zich een weg te banen. Het medium boek was toen een stuk instabieler dan de loden letter suggereert.

In zekere zin is de instabiliteit van een nieuw medium dus bekend terrein voor ons, en ook de kansen die nieuwe media op speelse vernieuwing bieden.³⁹ Maar op de instabiliteit van digitale media hebben we als vroegmodern letterkundigen tot nu toe vooral met terughoudendheid gereageerd. In 2007 deed Marcel O'Gorman in het boek *E-Crit: Digital Media, Critical Theory, and the Humanities* de

interessante observatie dat digitalisering in de geesteswetenschappen aanvankelijk in handen was van onderzoekers die volledigheid als belangrijkste doel hadden: archivariissen, bibliothecarissen, bibliografen. Er is in de eerste decennia daarom vooral veel gedaan aan systematische ontsluiting van grote corpora, betoogde O’Gorman.⁴⁰ Dat is waar, maar letterkundigen hebben zich in Nederland – en elders – in die slag te weinig laten horen. De toegankelijkheid van het materiaal is minimaal, digitaal ontsloten teksten zijn moeilijk te vinden. En als je ze al gevonden hebt, ontbreken vaak paginanummers of zijn paginanummers toegekend die niet in de originele boeken staan, en bevatten de transcripties – de computerleesbare versies van teksten – heel veel fouten.⁴¹ Standaarden voor het digitaliseren hebben we niet helpen ontwikkelen of promoten, met – helaas – dit effect.

Verbetering lijkt er op dit punt nog niet echt in te zitten. Op 12 september 2011 maakte de KB het contract openbaar dat met Google was afgesloten (onder aanroeping van de Wet Openbaarheid Bestuur afgedwongen), en daar staat eigenlijk geen woord in over kwaliteitszorg. Wel iets over (minimale hoeveelheid) metadata, maar geen verdere specificering van kwaliteit van de scans, kwaliteit van de OCR resultaten.⁴² En bij een ander project van de KB, ‘Early European Books’ (gedrukte bronnen tot 1700) wordt al niet eens een poging tot het verstrekken van transcripties ondernomen.⁴³

Wat is er aan de hand? We lijken juist niet meer heel dicht op de teksten te zitten, maar er afstand van te hebben gedaan. Als teksten gedigitaliseerd worden, heten ze daarna ‘data’, en die naamsverandering impliceert op dit moment dat we als letterkundigen afstand doen van de bronnen die de basis vormen van ons vak. Op dit punt zou verandering via educatie te realiseren moeten zijn. We moeten onszelf, en onze studenten als eerste stap in dit proces aanzetten digitale tekstbestanden te verbeteren: dus leren om met bepaalde standaarden te werken, en die standaarden vervolgens uit te dragen. Altijd foutloze transcripties, altijd bepaalde hoeveelheid metadata, altijd gebruik maken van internationale standaarden, dat moet de norm worden. Dat klinkt allemaal simpeler dan het is: in het inschatten en waarderen van de mate van fouten die in digitale transcripties zitten, staan we nog nergens. Een keurmerk is er niet. Metadata aanbrengen via standaarden is ook niet zo simpel,

recente ontwikkelingen van standaardbevorderende instanties als CLARIN en het nog op te richten CLARIAH ten spijt.⁴⁴ De kwaliteit die de Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren (DBNL) op deze punten biedt, is een lichtpuntje, maar hier zijn de zoekmogelijkheden in de teksten nog niet optimaal, dus ook daar blijft nog iets te wensen.

We moeten de e-filologie op gaan bouwen om dit te veranderen, om vandaaruit een bijdrage te leveren aan het grote conglomeraat van digitale databases die de andere disciplines ontwikkelen, om in- en uitzoomen in elkaars vakgebied en materiaal mogelijk te maken. Filologie dus op digitale platforms, met integratie van de verschillende doelstelling die de ‘gewone’ filologie sinds het einde van W.A.P. Smits carrière heeft gehad.⁴⁵ Classici vormen een belangrijke bron van inspiratie, omdat zij al zijn overgaan tot e-filologie.⁴⁶ Anders dan Enenkels oratie over de donkere kant van digitalisering doet vermoeden, vormen classici al sinds lange tijd de voorhoede van onderzoekers in de geesteswetenschappen die veel en intensief gebruik maken van de nieuwe mogelijkheden van digitalisering. Juist de wetenschappers die de klassieke oudheid bestudeerden, omhelsden als eersten de computer.⁴⁷ Een mogelijke oorzaak hiervoor, denk ik, is het interdisciplinaire karakter van het werk van classici, die al heel lang teksten in de brede zin des woord en in brede cultuurhistorische context bestuderen. Classici werken samen met juristen, religiewetenschappers, politicologen, geologen en archeologen. En wie zo intensief samenwerkt, wil niet alleen zijn onderzoeksresultaten, maar ook zijn onderliggende bronnen op goed doorzoekbare wijze beschikbaar stellen – en dan ligt digitalisering voor de hand.⁴⁸ In feite hebben classici zo de slag gemaakt van ‘veel onthouden en herinneren’, naar ‘goed zoeken en combineren’.

Ook hier een wensenlijstje. We zouden studenten meer voor de e-filologie kunnen interesseren door wat meer speelsheid. Laten we ze bijvoorbeeld vragen een vroegmodern embleem met behulp van editietools om te zetten naar een moderne variant. Ik neem een vroegmodern embleem van Jan Luyken als voorbeeld, omdat het in 2012 driehonderd jaar geleden is dat Luyken overleed. In het moderniseringsproces doe je kennis op van coderingsstandaarden en grafische technieken. En van de boodschap van het oorspronkelijke embleem, die luidde: ‘vind het geluk door je hart (en je leven) op het

Woord van God te drukken, als ware je hart een vel papier en Gods Woord het zetsel'. De lezer als boekdrukker dus:

De Boeckdrucker.
Schept uw Geluck, Uit pers en druck.

Druckt uw Gemoed op 't Woord des Heeren,
Soo, dat, de heil'ge Letter, net [=zonder fouten],
In't Herte over word geset,
Waar na ghy u moogd reguleeren [=waarnaar u zich kunt
richten],
En dat ghy't geen wat God behaagd
Geduurig in uw boesem draagd.

O alfabet / hoe gij mij redt

O alfabet
hoe gij mij redt
en le Réél
tussen haakjes zet
etc.
etc.
etc.
etc.⁴⁹

Dat proces van slijpen aan de tekst en knutselen met editie- en grafische tools zal spelenderwijs inzichten aanleren over de originele tekst, over de relatie tussen woord en beeld, en over de betekenis van de historische tekst in onze moderne context. We doen van alles om dit ideaal dichterbij te brengen en lacunes in kennis en ervaring te vullen. Een van onze Research Master studenten is momenteel in het hoofdkwartier van TEI bij Oxford aan de slag met een stageproject dat tot doel heeft een simpel editiemachientje te maken. En een handig gidsje van Ewoud Sanders helpt de tekortkomingen te overwinnen die het zoeken in digitale tekstbestanden op dit moment beheersen.⁵⁰

4. Maatschappelijke aanwezigheid

Het kost tijd en moeite om dit alles aan te leren, en wat krijgen we terug van de inspanningen die het digitaliseren vergt? Nu, interessant onderzoek dat creativiteit faciliteert en stimuleert. En studenten die in hun beroepsuitoefening aansluiting vinden bij de nieuwe norm van digitale geletterdheid.⁵¹ En maatschappelijke aanwezigheid.

Dat aanwezig zijn in de samenleving gaat via het digitale verrassend gemakkelijk, dus ik ga eindigen met een vrolijke noot, en wat praktijkvoorbeelden. In 2006 lanceerden we vanuit een toenmalig NWO-project de Emblem Project Utrecht site, met volledig doorzoekbare digitale edities van embleembundels – bundel met gedichten en afbeeldingen – waar de Republiek groot mee werd, en die over de liefde gaan. Het maken, inrichten en onderhouden van zo'n project vergt samenwerking tussen letterkundigen en programmeurs, en dat verrijkte de projectgroep. We zijn vanuit Utrecht dankzij dat project onderdeel geworden van een internationale gemeenschap van onderzoekers (Open Emblem Group), en ik krijg bijna wekelijks mailtjes van onderzoekers die onze data (transcripties en afbeeldingen) voor hun onderzoek willen gebruiken – wat natuurlijk mag.⁵²

We delen onze resultaten dus met onderzoekers, maar belangrijker is wellicht nog wat de site voor de wereld buiten het onderzoek doet. Een derde van onze bezoekers, komt voor de educatieve toevoeging op de site.⁵³ De Nederlandse jeugd van nu leest dus over schaatsende Cupido's die de kunst van het liefhebben op het gladde ijs van Nederland meester worden: ze lezen in feite hoe Noord-Nederlandse dichters hun cultuur met verve verdedigden tegenover alle anderen in Europa die meenden dat verfijning in de liefde en literatuur vooral bij hen te vinden was. Door mailtjes die ik krijg, weet ik dat de liefdesemblemen ook in Russische kinderboeken prijken, en op T-shirts gemaakt voor vrijgezellenparties, en op klokken etc. etc. En via onze site traceerden landhuisseigenaren in Frankrijk en Italië de herkomst van wandschilderijen in hun huizen.

We kunnen de dingen hier zo zwaar en loodachtig maken als we willen, bijvoorbeeld door het maatschappelijk gebruik van de site

van het Emblem Project Utrecht te typeren als bijdrage in het proces dat de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum beschrijft in het boek *Niet voor de winst: waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*⁵⁴: kinderen en volwassenen worden betere participanten in betere samenlevingen als ze kennis over hun eigen cultuur en die van anderen leren kennen, zodat zij zich tolerantie ten aanzien van ras, geslacht en cultuur aanmeten.

Het zijn grote woorden, maar iets van het maatschappelijk nut dat Nussbaum beoogt wordt gerealiseerd in het onderzoek naar geïllustreerde geloofsliteratuur. De onderhandelingen over het al dan niet gebruiken van illustraties om religieuze teksten te ondersteunen, zijn in feite onderhandelingen tussen op dat moment gezworen vijanden, de protestanten en katholieken. Bestuderen hoe die onderhandelingen verliepen, levert zicht op een succesvol verlopen proces van groeiende onderlinge tolerantie. Die tolerantie bleek niet te bestaan uit het zonder meer accepteren van elkaars cultuur, maar eerder uit het creëren van een neutrale culturele ruimte waarin de verhoudingen niet nodeloos onder druk werden gezet. Interessante gedachte, ook in de context van de problemen van de huidige tijd, waarin eerder olie op het vuur wordt gegooid dan neutraliteit wordt nagestreefd. Ik zit nog te piekeren hoe we dat onderzoeksresultaat digitaal gaan presenteren, maar dat dat nuttig zal zijn, daar twijfel ik niet aan.

Ik ga afronden met een digitale dartel. Wij letterkundigen hebben niet alleen in de interdisciplinariteit en internationalisering, maar ook in de techniek iets te zoeken, simpelweg omdat de wereld om ons heen steeds digitaler wordt en de grenzen tussen mens en techniek vervagen, zoals techniekfilosoof Peter-Paul Verbeek onlangs stelde.⁵⁵ Daar kan een heel vakgebied zich niet van afsluiten. Een voorbeeldje van de toekomstmogelijkheden, nogmaals met het Luyken embleem als startpunt. Stelt u zich deze scène voor: een jonge Utrechter loopt hier net buiten, op het Domplein, en raadpleegt zijn telefoon – die hij als een wijze levensgids met zich meedraagt en aan wie hij gewend is alles te vragen – om antwoord te krijgen op de vraag: ‘waar vind ik geluk?’. Op het schermpje verschijnt het ultieme antwoord, driehonderd jaar geleden door Luyken gegeven: ‘schep uw geluk, uit pers en druk’. Hij

zal de tekst in het scherm nog een paar keer langzaam moeten lezen om tot zich door te laten dringen wat er staat, zich zijn afhankelijkheid van techniek en media realiserend, om tot het besef te komen dat in ieders leven teksten – die je dwingen langzaam te lezen en na te denken – onmisbaar zijn. Zijn telefoon wist dat al, omdat eerdere zoekopdrachten en onderzoek naar Luykens emblemen, de route naar dit antwoord bepaalden.

Een dankwoord tot slot

Allereerst wil ik de studenten bedanken, omdat zij keer op keer met ons de wereld van de vroegmoderne Nederlandse letterkunde willen verkennen. Het moge duidelijk zijn dat ik de toekomst van het vak in jullie wereld zie liggen! Ik hoop dat velen van jullie het traject zullen volgen dat Peter Boot aflegde, van student Nederlands – en inspiratiebron voor zijn docenten – richting een baan als senior-onderzoeker bij het Huygens ING. Het faculteitsbestuur, en met name Wiljan van den Akker, dank ik voor het in mij gestelde vertrouwen. Steun, vertrouwen en inspiratie kreeg ik ook op hartverwarmende wijze van Geert Buelens en Paul Wackers, als meest naaste collega-hoogleraren letterkunde in het departement Nederlands, en van Ted Sanders, Norbert Corver en Leo Lentz en alle andere collega's. Een lange rij van leermeesters zou ik ook wel als eersten hebben willen noemen: Riet Schenkeveld en Bernhard Scholz natuurlijk, die sinds mijn studietijd tot op de dag van vandaag een lichtend voorbeeld zijn. William Z. Shetter, die mij inspirerende in het jaar dat ik in de VS werkte en dat nog steeds doet. Arie Gelderblom en Marijke Meijer Drees waren de afgelopen jaren in alle plezier en standvastigheid mijn directe collega's, en aan hen dank ik dat ik hier sta. Arnoud Visser en Feike Dietz namen de afgelopen maanden tot mijn grote vreugde de rol van Arie en Marijke zonder meer over en vormen met mij de nieuwe afdeling. Marc Van Vaeck, Helmer Helmers, Roeland Harms, Nina Geerdink, Jeroen Salman, Harald Hendrix, Joris van Eijnatten, Ann Rigney en alle anderen van de stuurgroep Changing Literacies, en niet in het minst Maarten Prak en Louis Grijp verbreedden mijn horizon. Dat deden roeiers en coaches ook, de afgelopen decennia, tot

Beijing aan toe. Een van hen, Joeri van Leeuwen, wees me *en passant* ook nog op de virtuele wereld van het digitale die op verkenning lag te wachten. Mijn ouders, broers en zus leerden me van alles over het belang van cijfers, zakelijkheid, betrokkenheid, muziek en boeken. Mijn vader zal na afloop vast graag uitleggen dat bij Bach de wonderlijke combinatie van creativiteit, speelsheid en patronen al in volle glorie te bewonderen is. Immens blij ben ik met Sterre en Lot, de dartels van mijn thuis. En met Paul, zonder wie dat thuis er niet is.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Met dank aan Peter Boot, Geert Buelens, Feike Dietz, Arie Gelderblom, Wim Gerritsen, Joeri van Leeuwen, Runa Lentz, Marijke Meijer Drees en Arnoud Visser.
- 2 J. van den Vondel, *De helden Godes des Ouwden Verbonds, met kunstige beeldenissen vertoont en poëtelijk verklaart* [...] (Amsterdam: Dirck P. Pers, 1620) fol. A 5v.
- 3 Zie het *WNT*. Het komt in die betekenis voor in het tijdschrift *De Denker* 1 (1764) 95: 'Vrouwen, immers, het eerste dartel van haare jaaren over zynde, beminnen en achten meer'.
- 4 De reeks begon met een inventariserend artikel van NRC-redacteur Karel Berkhout, Wetenschapsbijlage van 10 september 2011; en ingezonden brieven en artikelen die als reactie daarop geschreven werden, stonden onder meer in de Wetenschapsbijlage van de NRC van zaterdag 8 oktober 2011, 12.
- 5 Zie A. Baggerman, *Over leven, lezen en schrijven. De bandbreedte van boekgeschiedenis* (rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geschiedenis van Uitgeverij en Boekhandel aan de UvA, 2010), met name 11 en 21. Zie: <http://dare.uva.nl/document/214165>.
- 6 K. Enenkel, *Imagines agentes: geheugenboeken en de organisatie van kennis in de Neolatijnse literatuur* (rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar, vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen, op het gebied van Neolatijnse letterkunde, aan de Universiteit Leiden, 2005). Zie: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/4314/Oratie%20Enenkel.pdf?sequence=1>.
- 7 B. Sparrow, J. Liu, D. M. Wegner, "Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips", *Science* 333 (2011) 776-778. DOI:10.1126/science.1207745.
- 8 Zie A. Liu, "Imagining the New Media Encounter" in: S. Schreibman en R. Siemens, eds., *A Companion to Digital Literary Studies* (Oxford: Blackwell, 2008). Zie http://www.digitalhumanities.org/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-3-1&toc.depth=1&toc.id=ss1-3-1&brand=9781405148641_brand
- 9 J. de Mul, "Digitale media en cognitieve structuur. Een cultuurhistorische en evolutionaire beschouwing", *Rekenschap. Tijdschrift voor Wetenschap en Cultuur* (juni 1996) 97-105, <http://www2.eur.nl/fw/hyper/Artikelen/digmedia.htm>. Over de mogelijkheden van de computer om het menselijk intellect met bepaalde software te vergroten, zie bijvoorbeeld J. Bradley, "What you (fore) see is what you get: Thinking about usage paradigms for computer assisted text analysis", *TEXT Technology* 2 (2005) 1-19. Zie: http://texttechnology.mcmaster.ca/pdf/vol14_2/bradley14-2.pdf.
- 10 C. N. Davidson, *Now You See It: How the Brain Science of Attention Will Transform the Way We Live, Work, and Learn* (New York: Viking Press, 2011). Voor een bespreking: <http://opinionator.blogs.nytimes.com/2011/08/07/education-needs-a-digital-age-upgrade/?nl=todaysheadlines&emc=thab1>.

- 11 R. van Stipriaan, “Zoeken naar romantiek. Geavanceerd onderzoeksinstrumentarium in de DBNL”, *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 27 (2010) 5-17.
- 12 B. Zimmer, “The Jargon of the Novel, Computed”, http://www.nytimes.com/2011/07/31/books/review/the-mechanic-muse-the-jargon-of-the-novel-computed.html?_r=2&nl=books&emc=booksupdateema3.
- 13 Zie http://www.nytimes.com/2011/04/26/science/26tier.html?_r=1&src=recg.
- 14 W. van Peursen, E. D. Thoutenhoofd en A. van der Weel eds., *Text Comparison and Digital Creativity. The Production of Presence and Meaning in Digital Text Scholarship* (Leiden, Boston: Brill, 2010).
- 15 Navraag bij Arie Gelderblom leerde me dat in 1986 na het overlijden van Smit dozen met microfilms, overdrukjes van tijdschriftartikelen en deze map naar het toenmalige Instituut De Vooyts aan de Padualaan zijn gebracht. De map ligt ter inzage in het archief van de afdeling, op de Trans 10. Achter de zin ‘Voor Instituut de Vooyts, als specimen van handschrift en werkwijze’ staan de initialen G.A.S.R. die Wim Gerritsen wist te koppelen aan Gertrude Anne Smit-Rauws.
- 16 ‘door teksten te beschouwen tegen de achtergrond van expliciet geformuleerde contemporaine poëtische en retorische richtlijnen, is hij ontsnapt aan de subjectiviteit die veel tekstinterpretaties kenmerkt’, merkte Spies over Smit op in “Wisse Alfred Pierre Smit” in: *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*, onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, kernredactie: W. van Anrooij, I. Biesheuvel, K. van Dalen-Oskam en J. Noordegraaf, alleen digitaal gepubliceerd als http://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/smit021.php. Smit zelf gebruikte de typering ‘close reading’ in zijn *Hoofd en Dia. Een onderzoek naar Hoofdt’s verzenbouquet van 1609-1609 voor DIA, de identiteit van deze geliefde, andere verzen van Hoofd voor haar en de implicaties van dit alles* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1968), 219. Geciteerd door W.P. Gerritsen, “Levensbericht W.A.P. Smit” in: H.W. Bodewitz e.a., *Levensberichten en herdenkingen* (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1992) 51-60, 59.
- 17 Zie W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* (2 dln; Assen: Van Gorcum, 1975) II, Hoofdstuk VII ‘De Bijbel-epen van Govert Klinkhamer 1725; 1740’, 169-193, citaat op 170-171. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/smit021kall01_01/smit021kall01_01_0030.php?q=.
- 18 Deze stijl wordt, zo schijft Bake, ‘by de latynen subliem’ genoemd; geciteerd is de editie van 1708: L. Bake, *Bybelse gezangen* (Amsterdam: Jan Roman en anderen, 1708) fol. B3r.
- 19 Bake lijkt dat woord overigens helemaal niet te gebruiken op de manier waarop zijn tijdgenoten – met name de Fransman Boileau – dat buiten de Republiek deden. Zie C. Madelein en J. Pieters, “Three Attempts at a Dutch Sublime”,

- Journal of Dutch Literature* 1:2 (2011) 35-57, <http://journalofdutchliterature.org/jdl/vol02/nr01/art02>, en ook de uitspraken van Edmund Burke, Brits parlementariër en politiek theoreticus, die het sublieme omschreef als 'delightful horror', zie E. Burke (in vertaling van W. Krul), *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden van het sublieme en het schone* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2004).
- 20 *Nederduitse en Latynse keurdigten* (Rotterdam: Pieter van der Goes, 1710) 552-553. Achter Pieter van der Goes ging volgens Ton Jongenelen de Amsterdammer Johannes van Leeuwen (Leiden ca. 1684 - ?) schuil. Zie: T. Jongenelen, "De Keurdichten. Het levenswerk van Pieter van der Goes, boekverkoper", *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 2 (2004), 57-70.
 - 21 J. Leerssen, "Er was eens een sprookje: verleden, heden en toekomst van de filologie", openingsrede facultair jaar 2010, faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, met Solis-login na te zien op: <http://131.211.194.110/site1/Catalog/pages/catalog.aspx?catalogId=a9b5678f-5553-4d8a-b98c-3d74cca06c19>.
 - 22 Zo iets als 'digital theory', de grote doorbraak, bestaat nog niet, constateerde de pionier op dit gebied Willard McCarty nog vrij kort geleden somber in 'Foreword' in: C. Sporleder, A. van den Bosch en K. Zervanou ed., *Language Technology for Cultural Heritage: Selected Papers from the LaTeCH Workshop Series* (Berlin: Springer Verlag, 2012) v-xiv. Zie: <http://www.mccarty.org.uk/essays/McCarty,%20Foreword.pdf>: "Exactly how best to engage computing *directly* in turning the hermeneutic circle remains an open question and the most difficult of challenges for the digital humanities to consider. Those other disciplines primarily devoted to reporting on, cataloguing and providing access to cultural heritage, such as epigraphy, are at present much better served."
 - 23 J. Unsworth, "Scholarly primitives: what methods do humanities researchers have in common, and how might our tools reflect this?", lezing op het symposium Humanities Computing, King's College, London, mei 2000. Zie: <http://www3.isrl.illinois.edu/~unsworth/Kings.5-00/primitives.html>.
 - 24 C.L. Palmer en M.H. Cragin, "Scholarship and disciplinary practices", *Annu. Rev. Inform. Sci. Technol.* 42 (2008), 165-212. Doi:10.1002/aris.2008.1440420112.
 - 25 Zie ook B. Rieder & T. Röhle, "Digital Methods: Five Challenges", Paper uitgesproken op het congres "The Computational Turn", Swansea University, 9 maart 2010, online gepubliceerd op <http://www.thecomputationalturn.com/>. Zoals voor de digitale emblematiek betoogd in Donato Mansueto, "From Page to Screen, from Screen to Page" in: A. Adams en P. Ford, eds., *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders* (Droz: Genève, 2011) 157-179, speciaal 160.
 - 26 Zie <http://www.let.vu.nl/nl/organisatie-van-de-faculteit/wetenschappelijk-personeel/medewerkers-alfabetisch/medewerkers-l-s/dr-p-h-moser/index.asp>

- 27 Zie over vroegmoderne vormen van informatieverwerken A. M. Blair, *Too Much To Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age* (New Haven en Londen: Yale University Press, 2010).
- 28 J. L. van Zanden en E. Buringh, "Charting the Rise of the West. Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries", *The Journal of Economic History* 69:2 (2009) 410-445. Gebruikmakend van allerlei digitale catalogi en rekenend met allerlei varianten die factoren als bevolkingsgroei en geletertheid verdisconteerden, wezen ze de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden voor de periode 1600-1650 aan als de grootste boekproducent die West-Europa toen kende.
- 29 Zie P. Burke, *Cultural Hybridity* (Cambridge: Polity Press, 2009) 74.
- 30 Zie E. Stronks, *Negotiating Differences: Word, Image and Religion in the Dutch Republic* (Leiden: Brill, 2011).
- 31 De volledige titel luidt: Ludovico Hillessemio, *Sacrarum Antiquitatum Monumenta; Patriarcharum Regum Prophetarum et virorum vere illustrium veteris Testamente, Imaginibus et Elogiis apparate atque inscripta*.
- 32 J. van den Vondel, *De helden Godes des Ouwden Verbonds, met kunstige beeldenissen vertoont en poeteljk verklaert [...]* (Amsterdam: D. P. Pers, 1620) 1.
- 33 De gedigitaliseerde boedelinventaris: *Catalogue of the magnificent private library of Amor G. Hollixgsworth*, http://www.archive.org/stream/cu31924031352192/cu31924031352192_djvu.txt; de kunstenaarsbiografieën van het Getty Museum: <http://www.getty.edu/vow/ULANFullDisplay?find=van+de+Pas&role=&nation=&page=1&subjectid=500020677> en vandaar K. L. Bowen en D. Imhof, *Christopher Plantin and engraved book illustrations in sixteenth-century Europe* (Cambridge: Cambridge University Press 2008) 325, 340, 379-380, 387, 391; zie voor de Pietas-database: <http://www.ssnr.nl/pietas>
- 34 H. Leeftang, "Waarheid, vlugheid en inventie: ontwerp en uitvoering van de etsen" in: H. van Nierop, e.a. ed., *Romeyn de Hooghe: de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Zwolle: Waanders, 2008) 126-145.
- 35 Zie <http://www.uu.nl/faculty/humanities/NL/Organisatie/departementen/departementnederlands/organisatie/Pages/vroegmoderne-nederlandse-letterkunde.aspx>
- 36 Over de rol van particulieren in de ontsluiting van antieke munten zie: S. Heath, "Diversity and Reuse of Digital Resources for Ancient Mediterranean Material Culture" in: Gabriel Bodard en Simon Mahony, ed., *Digital Research in the Study of Classical Antiquity* (Farnham, Surrey: Ashgate 2010) 35-52 voor de suggestie om alle informatie over antieke munten (dus ook die van veilingcatalogi, en van munten die in particulier bezit zijn of komen) te standaardiseren zodat de inspanningen gedeeld kunnen worden.
- 37 Elisabeth van Orley komt in beeld als echtgenote van Jan de Bramaecker, die werd geboren ca. 1539 (vermoedelijk in Brussel) en werkte in Dordrecht (cf. G. Parker, *De Nederlandse Opstand* (Utrecht 1981) 208). Hij trouwde naar schatting ca. 1570 met Elisabeth van Orley, die werd geboren ca. 1544 vermoedelijk

- te Brussel, en overleed in Dordrecht op 5 jan. 1614 (getuige een zerk in de Grote Kerk). Elisabeth was de dochter van Gomaert van Orley, tapijtmaker en schilder te Brussel en Elisabeth van Coninxloo Jansdr. (zie *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie en Iconographisch Bureau, 1972) 168). Voor het schildersgeslacht Van Orley zie verder A. Wauters, *Bernard van Orley* (Parijs; Librairie d'Art, 1894) 9 e.v.). Al deze gegevens ontleend aan <http://www.uwpassieonline.nl/passie/sites/index.php?mid=218977&kid=2147&pagina=tekstpagina>
- 38 Zie voor de aanvraag: http://www.diachronie.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=45&Itemid=20
 - 39 Aan de Utrechtse faculteit Geesteswetenschappen wordt naar de speelse mogelijkheden van digitale media onderzoek gedaan in de groep van Joost Raessens, zie <http://www.uu.nl/gw/medewerkers/JRaessens>.
 - 40 M. O'Gorman, *E-Crit: Digital Media, Critical Theory, and the Humanities* (Toronto: University of Toronto Press, 2007).
 - 41 Dat gebeurt bijvoorbeeld in het Early Dutch Books Online-project, zie <http://www.earlydutchbooksonline.nl/>
 - 42 <http://www.kb.nl/nieuws/2011/contract-google-kb.html>
 - 43 <http://eeb.chadwyck.co.uk/geoLocSubscription.do>. Het gaat in andere landen beter met de transcripties, zo lijkt het. Het Engelse Early English Books Online (<http://eebo.chadwyck.com/home>) bijvoorbeeld, heeft andere kwaliteitsstandaarden. Maar ook daar zijn problemen, zie D. Kichuk, "Metamorphosis: Remediation in Early English Books Online (EEBO)", *Literary and Linguistic Computing* 22:3 (2007) 291-303.
 - 44 S. Anderson, T. Blanke en S. Dunn, "Methodological Commons: Arts and Humanities e-Science Fundamentals", *Philosophical Transactions of the Royal Society* 368 (2010) 3779-3796, doi:10.1098/rsta.2010.0156.
 - 45 Zie voor een recent overzicht *Philology and Its Histories*. Ed. S. Gurd (Columbus: The Ohio State University Press, 2010).
 - 46 Getuige bijvoorbeeld het bloeiende bestaan van American Philological Organisation study of ancient Greek and Roman languages, literatures, and civilizations. Zie ook: the Digital Classicist, <http://www.digitalclassicist.org/>
 - 47 Zoals een aantal van hen zelf signaleert, onder anderen M. Terras in "The Digital Classicist: Disciplinary Focus and Interdisciplinary Vision", in: *Digital Research in the Study of Classical Antiquity*, 171-189, zie 172.
 - 48 Zie S. Mahony, "Research Communities and open collaboration: the example of the Digital Classicist Wiki", *Digital Medievalist* 6 (2011), <http://www.digitalmedievalist.org/journal/6/mahony/>. Het in oprichting zijnde tijdschrift voor onderzoek naar middeleeuwse tekstculturen laat zien dat ook daar de efilologie in opkomst is: *Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures*, te publiceren bij de Johns Hopkins University Press vanaf 2012, editor S. G. Nichols. http://apaclassics.org/index.php/world_of_classics/calls_for_papers_full/digital_philology_a_journal_of_medieval_cultures1/

- 49 Zie Jan Luyken en Caspar Luyken, *Spiegel van 't menschelyk bedryf* (Amsterdam: Erven van F. Houttuyn) 61. De moderne variant is speciaal voor deze gelegenheid gemaakt door Geert Buelens. Zie voor een digitale versie: <http://www.let.uu.nl/nederlands/nlren/oratie.html>.
- 50 Historicus en taalonderzoeker Ewoud Sanders publiceerde in het najaar van 2011 een gids om studenten (en docenten) bij het zoeken in digitale bestanden te helpen, zie: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/17774>
- 51 Zie 'Working Paper no. 1' van het programma Changing Literacies aan de faculteit Geesteswetenschappen van de UU, opgesteld door M. Roepke, zie: http://www.uu.nl/SiteCollectionDocuments/GW/GW_Onderzoek/GW_CulturesIdentities/110510-Changing-Literacies-Working-Paper-1.pdf.
- 52 In lijn met het Open Data initiatief van NWO/DANS, dat dergelijke openheid in de zeer nabije toekomst op grote schaal gaat eisen, zie W. Oosterbaan, "NWO haalt de teugels weer strakker aan", *E-DATA & RESEARCH* 6:2 (2011) 1. Zie: http://www.edata.nl/0602_011011/pdf/0602_011011_1.pdf
- 53 Zoals gedemonstreerd in een lezing van P. Boot, "At work or at play? Profiling visitors of emblem sites", gehouden tijdens 'The Society for Emblem Studies Ninth International Conference', Glasgow, juni 2011.
- 54 M. Nussbaum, *Niet voor de winst: waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft* (Amsterdam: Ambo/Anthos Uitgevers, 2011). De Engelse titel luidt: *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*.
- 55 Zie P.-P. Verbeek, *De grens van de mens. Over techniek, ethiek en de menselijke natuur* (Rotterdam: Lemniscaat, 2011) 14.

Curriculum Vitae

Els Stronks studeerde Nederlandse taal en letterkunde en Literatuurwetenschap aan de Universiteit Utrecht, en werkte na afronding van haar studie aan de Indiana University. In 1996 promoveerde zij aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten*. Naast universitair docent aan de Universiteit Utrecht was zij beleidsmedewerker bij het Universitair Strategisch Programma van de Universiteit Utrecht en roeicoach, onder anderen van de Nederlandse Olympische skiffeur Sjoerd Hamburger. Sinds 2011 is zij profielhoogleraar *Vroegmoderne Nederlandse letterkunde* aan de Universiteit Utrecht, Faculteit Geesteswetenschappen.

De laatste uitgaven in deze reeks zijn:

- Peter Koolmees, *De erfenis van Dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde* (2007)
- Joost Vijselaar, *Psyche en elektriciteit* (2007)
- H.F. Cohen, *Krasse taal in Utrechts aula: Christendom en Islambeschaving in hun verhouding tot het ontstaan van de moderne natuurwetenschap* (2007)
- Marlene van Niekerk, *The Fellow Traveller (A True Story)* (2008)
- Bas van Bavel, *Markt, mensen, groei en duurzaam welzijn? Economie en samenleving van de Middeleeuwen als laboratorium* (2008)
- Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap.*(2008)
- Wolfgang Herrlitz, *(Hoog-) Leraar Frantzen. Een stukje historie van het 'hoog' en 'laag' in de lerarenopleiding Duits te Utrecht* (2008)
- Wijnand W. Mijnhardt, *Religie, tolerantie en wetenschap in de vroegmoderne tijd* (2008)
- Michal Kobialka, *Representational Practices in Eighteenth-Century London: A Prolegomenon to Historiography of the Enlightenment* (2009)
- Árpád P. Orbán, *Kan een christen twee heren dienen? De omgang met Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen* (2009)
- Geert Buelens, *In de wereld* (2009)
- Paul Ziche, *Door een rode bril. Idealisme voor Cartesianen* (2009)
- Deryck Beyleveld, *Morality and the God of Reason* (2009)
- Eric Reuland, *Taal en regels. Door eenvoud naar inzicht* (2009)
- Sander van Maas, *Wat is een luisteraar? Reflectie, interpellatie en dorsaliteit in hedendaagse muziek* (2009)
- Paul Gilroy, *Race and the Right to be Human* (2009)
- Marco Mostert, *Maken, bewaren en gebruiken. Over de rol van geschreven teksten in de Middeleeuwen* (2010)
- David Pascoe, *Author and Autopilot: The Narratives of Servomechanics* (2010)
- Bert van den Brink, *Beeld van politiek* (2010)
- Peter Galison, *The Objective Image* (2010)
- Frans Timmermans, *Het Europees Project in een mondiaal perspectief – ‘chez nous – de nous – et avec nous!’* (2010)
- Frans W.A. Brom, *Thuis in de technologie* (2011)
- Joris van Eijnatten, *Beschaving na de cultural turn. Over cultuur, communicatie en nuttige geschiedschrijving* (2011)
- Joanna Bourke, *Pain and the Politics of Sympathy, Historical Reflections, 1760s to 1960s* (2011)
- Leo Lentz, *Let op: Begrip verplicht! Begrijpelijkheid als norm in de wet* (2011)
- Jos J.A. van Berkum, *Zonder gevoel geen taal* (2011)
- Martti Koskenniemi, *Histories of International Law: Dealing with Eurocentrism* (2011)
- Michael W. Kwakkelstein, *Het wezen van de schilderkunst volgens Leonardo da Vinci. Over de verhouding tussen kunsttheorie en de praktijk van de schilder in de Renaissance* (2011)
- Peter-Ben Smit, *De canon: een oude katholieke kerkstructuur?* (2011)

Colofon

Copyright: Els Stronks

Vormgeving en druk: Labor Grafimedia BV, Utrecht

Deze uitgave is gedrukt in een oplage van 300

Gezet in de PBembo en gedrukt op 120 grams papier Biotop.

ISBN 978-94-6103-020-7

Uitgave: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2011.

Het ontwerp van de reeks waarin deze uitgave verschijnt is beschermd.